MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK VA EMOTSIONAL RIVOJLANISHIDA INDIVIDUAL YONDASHUV TAMOYILLARI

Muallif: Sobirova Durdona Abdusamadovna Farg‘ona viloyati pedagogik mahorat markazi “Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik va emotsional rivojlanishida individual yondashuvning nazariy asoslari va asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Bolaning temperamenti, shaxsiy rivojlanish sur’ati, emotsional ehtiyojlari va ijtimoiy muhiti rivojlanish jarayonining o‘ziga xos omillari sifatida ko‘rib chiqiladi. Muallif L.S. Vigotskiy, E. Erikson, J. Boulbi, J. Piaje, U. Bronfenbrener va boshqa olimlarning ilmiy qarashlariga tayanib, individual yondashuvning gumanistik yo‘nalganlik, rivojlanishning yaqin zonasini inobatga olish, emotsional xavfsizlik, tabaqalashtirish, oila bilan hamkorlik va uzluksiz diagnostika tamoyillarini asoslaydi. Maqola oxirida tarbiyachilar va psixologlar uchun amaliy tavsiyalar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha yosh, individual yondashuv, psixologik rivojlanish, emotsional rivojlanish, emotsional intellekt, temperament, rivojlanishning yaqin zonasi, tarbiyachi, oila bilan hamkorlik.*

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические основы и основные принципы индивидуального подхода в психологическом и эмоциональном развитии детей дошкольного возраста. Темперамент ребёнка, индивидуальный темп развития, эмоциональные потребности и социальная среда анализируются как специфические факторы развития. Опираясь на труды Л.С. Выготского, Э. Эриксона, Дж. Боулби, Ж. Пиаже, У. Бронфенбреннера и других учёных, автор обосновывает принципы гуманистической направленности, учёта зоны ближайшего развития, эмоциональной безопасности, дифференциации, сотрудничества с семьёй и*

непрерывной диагностики. В заключение даны практические рекомендации для воспитателей и психологов.

Ключевые слова: *дошкольный возраст, индивидуальный подход, психологическое развитие, эмоциональное развитие, эмоциональный интеллект, темперамент, зона ближайшего развития, воспитатель, сотрудничество с семьёй.*

Abstract. *The article examines the theoretical foundations and key principles of an individual approach to the psychological and emotional development of preschool children. The child's temperament, individual pace of development, emotional needs and social environment are considered as specific factors of development. Drawing on the works of L.S. Vygotsky, E. Erikson, J. Bowlby, J. Piaget, U. Bronfenbrenner and others, the author substantiates the principles of humanistic orientation, consideration of the zone of proximal development, emotional security, differentiation, cooperation with the family and continuous assessment. The article concludes with practical recommendations for preschool teachers and psychologists.*

Keywords: *preschool age, individual approach, psychological development, emotional development, emotional intelligence, temperament, zone of proximal development, preschool teacher, family partnership.*

KIRISH

Maktabgacha yosh davri shaxsning shakllanishida eng muhim va sezgir bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolaning o‘zi va atrofdagilar haqidagi dastlabki tasavvurlari, hissiy munosabat shakllari, muloqot ko‘nikmalari hamda o‘z-o‘zini baholashining asoslari yuzaga keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erta va maktabgacha yoshda shakllangan emotsional barqarorlik va ijtimoiy kompetensiya keyingi hayot davomidagi o‘quv va ijtimoiy muvaffaqiyatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi

O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini isloh qilish, uni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan

biriga aylandi. «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonun hamda «Ilk qadam» davlat o‘quv dasturida har bir bolaning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish ta’lim jarayonining asosiy talablaridan biri sifatida belgilangan . Shunga qaramay, amaliyotda guruh bilan ommaviy ishlash ustun bo‘lib, har bir bolaning psixologik va emotsional o‘ziga xosligi yetarlicha inobatga olinmaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi – maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik va emotsional rivojlanishida individual yondashuvning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish, uning asosiy tamoyillarini aniqlash va amaliy qo‘llash yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tavsifiy hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Individual yondashuv g‘oyasi pedagogika va psixologiya tarixida chuqur ildizlarga ega. M. Montessori har bir bolaning ichki rivojlanish sur’ati va «sezgir davrlari» mavjudligini ta’kidlab, ta’lim muhitini bolaning individual ehtiyojlariga moslashtirish zarurligini asoslagan. L.S. Vigotskiy esa bola rivojlanishining ijtimoiy-madaniy tabiatini ochib berib, «rivojlanishning yaqin zonasi» tushunchasini ilgari surdi: bola mustaqil bajara oladigan darajasi bilan kattalar yordamida erisha oladigan darajasi o‘rtasidagi masofa har bir bola uchun alohida bo‘ladi [3; 4].

E. Erikson shaxs rivojlanishining psixososial bosqichlarini tavsiflab, maktabgacha yosh davrida bolada tashabbuskorlik va aybdorlik tuyg‘ulari o‘rtasidagi ziddiyat hal bo‘lishini ko‘rsatdi; kattalarning munosabati bu ziddiyatning qanday yechilishini belgilaydi . J. Boulbining bog‘lanish (attachment) nazariyasiga ko‘ra, bolaning asosiy parvarishlovchi shaxs bilan ishonchli hissiy aloqasi uning emotsional xavfsizligi, atrof-muhitni o‘rganishga bo‘lgan intilishi va hissiyotlarni boshqarish qobiliyatining asosini tashkil etadi .

J. Piaje bolaning aqliy rivojlanishida faol o‘rganuvchi sifatidagi rolini ta’kidlagan va maktabgacha yosh davrini operatsiyadan oldingi bosqich sifatida tavsiflagan . U. Bronfenbrener ekologik tizimlar nazariyasida bolaning rivojlanishi oila, bog‘cha, mahalla va keng ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi

ekanini asoslagan . A. Tomas va S. Chess tadqiqotlarida temperamentning tug‘ma xususiyatlari («oson», «qiyin» va «sekin moslashuvchi» bolalar) tarbiyaviy ta’sirning samaradorligiga bevosita ta’sir qilishi ko‘rsatilgan .

Emotsional rivojlanish masalasida K. Saarni emotsional kompetentlik tushunchasini, D. Goulman esa emotsional intellekt konsepsiyasini ishlab chiqdi. Rus psixologik maktabida L.I. Bozhovich, A.N. Leontev va D.B. Elkonin maktabgacha yoshda motivlar iyerarxiyasi, o‘yin faoliyati va shaxsning tarkib topishi qonuniyatlarini tadqiq etdilar. O‘zbek olimlarining ishlarida ham yosh davrlari psixologiyasi, bola shaxsini shakllantirishda oila va maktabgacha ta’lim muassasasi hamkorligi masalalari yoritilgan .

Individual yondashuv – bu tarbiyachi (psixolog) tomonidan har bir bolaning yosh, jins, temperament, bilish jarayonlarining rivojlanish darajasi, emotsional holati, oilaviy muhiti va shaxsiy tajribasini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiya jarayonini loyihalash va amalga oshirishdir. U bolalarni «bir xil qolipga» solishni emas, balki har bir bolaning o‘zligini saqlagan holda uning imkoniyatlarini maksimal darajada ro‘yobga chiqarishni nazarda tutadi.

Maktabgacha yoshda individual yondashuvning ahamiyati shundaki, bu davrda bolalar o‘rtasidagi rivojlanish sur’atidagi farqlar juda katta bo‘lishi mumkin: bir xil yoshdagi bolalar nutq, e’tibor, xotira, o‘z-o‘zini boshqarish va ijtimoiy ko‘nikmalar bo‘yicha turlicha darajada bo‘ladi. Shu sababli yagona talablar va yagona baholash mezonlari ayrim bolalarda zo‘riqish, o‘ziga ishonchsizlik yoki salbiy emotsional holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Individual yondashuvning asosiy tamoyillari

Ilmiy adabiyotlar tahlili va amaliy tajribani umumlashtirish asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik va emotsional rivojlanishida individual yondashuvning quyidagi tamoyillarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Birinchi tamoyil – gumanistik yo‘nalganlik va bola shaxsini hurmat qilish tamoyili. Unga ko‘ra, bola ta’lim jarayonining ob’ekti emas, balki o‘z qadr-qimmatiga ega sub’ekti sifatida qabul qilinadi. Tarbiyachi bolaning his-tuyg‘ularini

inkor etmaydi, uni boshqa bolalar bilan baholovchi tarzda solishtirmaydi, uning xatolariga ayblovchi emas, balki qo‘llab-quvvatlovchi munosabatda bo‘ladi. Bu tamoyil E. Eriksonning tashabbuskorlik rivojlanishi haqidagi qarashlari bilan uzviy bog‘liq .

Ikkinchi tamoyil – emotsional xavfsizlik va ishonchli bog‘lanishni ta’minlash tamoyili. Bola o‘zini xavfsiz his qilgandagina tadqiqotchilik faolligini namoyon etadi va yangi tajribaga ochiq bo‘ladi [6]. Bog‘chaga moslashish davrida bolaga alohida e’tibor qaratish, tarbiyachi bilan barqaror hissiy aloqani shakllantirish, kun tartibining bashorat qilinuvchanligi, bolaning hissiy ifodasini qabul qilish (masalan, «Sen xafa bo‘lganingni ko‘rib turibman») bu tamoyilning amaliy ko‘rinishlaridir.

Uchinchi tamoyil – rivojlanishning yaqin zonasini va individual sur’atni hisobga olish tamoyili. Vigotskiyning fikricha, ta’lim rivojlanishdan «oldinda» borishi, ya’ni bolaning hozirgi darajasidan biroz yuqori, ammo kattalar yordamida bajarish mumkin bo‘lgan vazifalarga yo‘naltirilishi lozim. Bu tamoyil topshiriqlarning murakkabligini har bir bolaga moslashtirishni, kerakli joyda yordam (scaffolding) ko‘rsatishni va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratishni talab qiladi.

To‘rtinchi tamoyil – temperament va shaxsiy xususiyatlarni inobatga olish tamoyili. Hayajonlanuvchan, faol bola bilan sekin, mulohazali bolaga bir xil usulda munosabat qilish samarasizdir. Masalan, tez qo‘zg‘aluvchan bolaga harakatli o‘yinlar orqali energiyani yo‘naltirish va aniq chegaralar belgilash, uyatchan va sekin moslashuvchi bolaga esa yangi vaziyatga bosqichma-bosqich kirishga vaqt berish maqsadga muvofiq . Temperament «yaxshi» yoki «yomon» bo‘lmaydi; vazifa – uning xususiyatlariga mos tarbiyaviy muhit yaratishdir.

Beshinchi tamoyil – faoliyat va o‘yin orqali rivojlantirish tamoyili. Maktabgacha yoshda yetakchi faoliyat – rolli o‘yindir. O‘yinda bola ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi, hissiyotlarini ifodalashni va boshqarishni o‘rganadi, o‘z xatti-harakatini o‘zgalar xatti-harakati bilan muvofiqlashtiradi . Individual yondashuv doirasida o‘yin mavzulari, rollar va materiallar bolaning qiziqishi hamda rivojlanish

ehtiyojlariga mos tanlanadi: masalan, tortinchoq bolaga faol rol taklif qilish, tajovuzkor xulqli bolaga esa hamkorlik talab qiladigan o‘yinlarni tavsiya etish mumkin.

Oltinchi tamoyil – tabaqalashtirish va moslashuvchanlik tamoyili. Bu tamoyil bolalarni guruhlarga ajratib qo‘yishni emas, balki bitta mashg‘ulot doirasida turli darajadagi va turli shakldagi vazifalar, bir nechta faoliyat markazlari, tanlash imkoniyatini taqdim etishni anglatadi. Shu orqali bola o‘z imkoniyatiga mos yo‘lni tanlaydi, bu esa uning mustaqilligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi .

Yettinchi tamoyil – uzluksiz kuzatuv va diagnostikaga asoslanish tamoyili. Individual yondashuvni amalga oshirish uchun bolaning rivojlanishini muntazam kuzatish, natijalarni qayd etish va tahlil qilish zarur. Kuzatuv bolaning emotsional holati, muloqot uslubi, qiziqishlari, qiyinchiliklari haqida ma’lumot beradi. Diagnostika natijalari bolani «tasniflash» uchun emas, balki unga ko‘rsatiladigan yordamni rejalashtirish uchun xizmat qiladi.

Sakkizinchi tamoyil – oila va bog‘cha hamkorligi tamoyili. Bronfenbrener nazariyasiga ko‘ra, bola rivojlanishiga eng kuchli ta’sirni mikrotizim – oila va bog‘cha, hamda ular o‘rtasidagi aloqa (mezotizim) ko‘rsatadi . Ota-onalar bolaning bog‘chadan tashqaridagi xulqi, odatlari, qo‘rquvlari va qiziqishlari haqidagi qimmatli ma’lumotlar manbai hisoblanadi. Shu bois tarbiyachi va ota-onalar o‘rtasida ochiq muloqot, tarbiyaviy yondashuvlarning izchilligi, birgalikdagi rejalashtirish individual yondashuv samaradorligining muhim sharti bo‘ladi .

3. Emotsional rivojlanishda individual yondashuvning amaliy jihatlari

Maktabgacha yoshda emotsional rivojlanish uch asosiy yo‘nalishda kechadi: hissiyotlarni tanish va nomlash, ularni ijtimoiy qabul qilinadigan shaklda ifodalash hamda o‘z hissiyotlarini boshqarish . Bolalarning bu ko‘nikmalarni egallash sur’ati turlicha bo‘lgani uchun tarbiyachi har bir bola uchun alohida strategiyalardan foydalanishi lozim.

Birinchidan, hissiyotlar «lug‘ati»ni boyitish zarur. Suratlar, ertaklar, qo‘g‘irchoq teatri, «Kayfiyat kuni» kabi mashqlar yordamida bolalar quvonch,

g‘azab, qo‘rquv, hayrat, xafalik kabi holatlarni ajratishni o‘rganadi. Nutqi sekin rivojlanayotgan bolalar uchun rasmli kartochkalar, imo-ishora va tasviriy faoliyatdan foydalanish samaraliroq bo‘ladi.

Ikkinchidan, xavotirli va qo‘rquvga moyil bolalar bilan ishlashda hissiy qo‘llab-quvvatlash, tinchlantiruvchi mashqlar (nafas olish, tasavvur mashqlari), ertak terapiyasi va qum bilan o‘ynash kabi usullar qo‘llaniladi. Tajovuzkor xulqli bolalar bilan esa his-tuyg‘uni inkor qilmasdan, uni ifodalashning xavfsiz usullarini o‘rgatish (qog‘ozni g‘ijimlash, «g‘azab qutisi», so‘z bilan ifodalash) tavsiya etiladi. Muhimi, tarbiyachi bolaning xulqini emas, avvalo uning ortidagi ehtiyojni anglashga harakat qilishi kerak.

Uchinchidan, ijtimoiy-emotsional kompetentlikni rivojlantirishda hamkorlikka asoslangan o‘yinlar, guruhdagi mojarolarni birgalikda hal qilish, hamdardlik (empatiya) ko‘nikmalarini shakllantiruvchi vaziyatlar muhim o‘rin tutadi. Bunda tarbiyachining shaxsiy namunasi – o‘z hissiyotlarini ochiq, xotirjam ifodalashi va bolalarga hurmat bilan munosabat qilishi – hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tahlil natijalariga ko‘ra, maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatida individual yondashuvni takomillashtirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: har bir bola uchun rivojlanish kuzatuv kartasi yuritish va uni muntazam yangilab borish; tarbiyachilar uchun bola psixologiyasi, temperament xususiyatlari va emotsional rivojlanish bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish; guruhda faoliyat markazlari va tanlov imkoniyatlarini kengaytirish; psixolog, logoped va tarbiyachi hamkorligida individual qo‘llab-quvvatlash rejalarini ishlab chiqish; ota-onalar bilan muntazam maslahatlar, trening va ochiq eshiklar kunlarini o‘tkazish; guruhlarda bolalar sonini me’yoriy ko‘rsatkichlarga yaqinlashtirish orqali har bir bolaga yetarli e’tibor ajratish imkoniyatini yaratish.

XULOSA

Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik va emotsional rivojlanishida individual yondashuv zamonaviy ta’limning ajralmas sharti hisoblanadi. Tadqiqot

davomida individual yondashuvning gumanistik yo‘nalganlik, emotsional xavfsizlik, yaqin rivojlanish zonasini hisobga olish, temperament va shaxsiy xususiyatlarni inobatga olish, o‘yin faoliyatiga tayanish, tabaqalashtirish, uzluksiz diagnostika hamda oila bilan hamkorlik tamoyillari asoslab berildi.

Ushbu tamoyillarga izchil amal qilish har bir bolaning o‘ziga ishonchini, emotsional barqarorligini, ijtimoiy kompetentligini va o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, uning kelgusi maktab ta’limiga muvaffaqiyatli tayyorlanishiga zamin yaratadi. Kelgusi tadqiqotlarda individual yondashuv samaradorligini empirik usullar bilan baholash, mahalliy sharoit va madaniy xususiyatlarni inobatga oluvchi diagnostik vositalarni ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-595-son, 2019-yil 16-dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5712-son Farmoni. 2019-yil 29-aprel.
4. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process. – Boston: D.C. Heath, 1933. – 301 p.